

SATRICVM

Jaargang 8, nummer 1

mei 2001

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

Het voltallige opgravingssteam van Satricum 2000

In dit nummer

Nieuws van het Satricumfront: Satricum 2000 <i>Marijke Gnade</i>	3
'Love 's like a butterfly' <i>Daniël Jansen</i>	11
Satricum 2000. Een eerste kennismaking met het veldwerk <i>Benjamin Rous</i>	14
Column: Tot 'BEFS' <i>Dé Steures</i>	16
Vanaf de zijlijn <i>Riemer Knoop</i>	17
Selectienummers uit Satricum: SL-nummer 9 <i>Muriel Louwaard</i>	18
Stichtingnieuws en mededelingen <i>Barbara Heldring</i>	19

Colofon

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt minstens tweemaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de activiteiten van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.
ISSN: 0920-9912

Redactie

Marlies Kleiterp, Selkit Verberk
Met dank aan Alma Reijling en Jeltsje Stobbe

Opmaak

Femke Ijsinga-van Boxsef, Rotterdam

Redactieadres

Selkit Verberk
Noordzijde 207
1064 MD Amsterdam
tel. 020 613 37 21

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De lidmaatschapkosten bedragen f35,- per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd en ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricumdag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Nieuwe leden ontvangen als welkomstgeschenk een replica van een antefix uit Satricum.

Bestuur

<i>Voorzitter</i>	drs. M. Kleiterp tel. 070 354 72 28
<i>Secretaris</i>	drs. Y. Scheper
<i>Penningmeester</i>	drs. M. Gnade
<i>Bestuursleden</i>	drs. A. Jansen drs. A. Reijling drs. A. Jansen drs. S. Verberk drs. E. Vesseur

Secretariaat

Vereniging Vrienden van Satricum
Yvonne Scheper
Apollolaan 79 II
1077 AK Amsterdam
tel.: 020 664 64 54

REDACTIONEEL

Deze editie van de Satricum-nieuwsbrief is gewijd aan de opgravingscampagne 2000, de grootste uit de geschiedenis. Marijke Gnade vertelt u alle wetenswaardigheden over de resultaten van het veldwerk. De overige artikelen zijn dit keer alle geschreven door studenten die hun opgravingsdebuut in Satricum maakten. Daniël Jansen, student Klassiek talen, vertelt hoe hij tijdens zijn verblijf in Satricum werd 'gegrepen' door het echte archeologische werk en onmiddellijk besloot om archeologie te gaan studeren. Hoe een student Mediterrane Archeologie kennis maakte met de spanning die het veldwerk voor sommigen met zich mee brengt, wordt voor u in verwoord in de bijdrage van Benjamin Rous. De rubriek 'SL-nummer', van de hand van Muriel Louwaard, is gewijd aan een heel bijzondere vondst: een uniek grote drinkbeker (*skyphos*), gevonden op de acropolis.

De column is zoals gebruikelijk geschreven door Dé Steures en handelt over de opmars van nieuwe communicatiemiddelen, zelfs in Le Ferriere. Riemer Knoop doet verslag van de promotie van Marijke Gnade op 16 november j.l. Tot slot maakt u kennis met onze nieuwe rubriek 'Wist u dat?' waarin wij alle nieuwtjes voor u op een rijtje hebben gezet.

Graag maken wij u attent op de vriendenexcursie die op 16 juni wordt georganiseerd naar het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. De presentaties 'Egyptenaren', 'Grieken', 'Etrusken', 'Romeinen', 'Nederland in de Romeinse tijd' en 'Nabije Oosten' hebben een ware metamorfose ondergaan en zijn sinds kort geopend voor publiek. Bijgaand treft u een uitnodiging om deze middag bij te wonen. Wij hopen u op 16 juni te zien in Leiden.

Namens de redactie,
Selkit Verberk

NIEUWS VAN HET SATRICUMFRONT: SATRICUM 2000

Satricum 2000 gaat de geschiedenis in als één van de grootste opgravingscampagnes van de 20ste eeuw. Maar liefst 1200 m² van de akropolis werd onderzocht op de aanwezigheid van antieke resten, waarvan ongeveer 250 m² al gedeeltelijk was opgegraven in 1995 (tekening 1). Het onderzoeksgebied bevond zich op de oostelijke helft van de heuvel, achter de tempel(s) van Mater Matuta. Het doel van de opgraving was tweeledig. In de eerste plaats wilden wij de plattegrond van de verschillende gebouwen die tijdens de laatste opgraving op de akropolis (1995) in beeld waren gebracht, aanvullen. In de tweede plaats was het de bedoeling om nog niet eerder onderzochte delen van de heuvel steekproefsgewijs te onderzoeken met het oog op toekomstig onderzoek. Gezien de recente ontwikkelingen ten aanzien van een lang gepland archeologisch park was vooral dit laatste onderzoek van groot belang. De campagne duurde 11 weken, van 10 juni tot 26 augustus en werd uitgevoerd door een équipe van 29 deelnemers waaronder negen archeologen, twee landmeters, een fotograaf en 17 studenten.

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE AKROPOLIS

Inmiddels is het één en ander bekend van de bouwgeschiedenis van de akropolis van Satricum. In de 6de eeuw v.Chr. zijn op de gehele akropolis grote gebouwen neergezet, waaronder het centrale heiligdom gewijd aan de Latijnse godin Mater Matuta. Dit bestond uit drie opeenvolgende tempels, ook wel tempel 0, I en II genoemd. Hiervan zijn alleen de tufstenen fundamenteën bewaard gebleven. Ook de omringende gebouwen hadden een tufstenen onderbouw. Deze steunde de eigenlijke muren van kleitichel en een zadeldak dat bedekt was met terracotta dakpannen. Sinds het begin van de

Nederlandse opgravingen in 1977, zijn veel van dergelijke structuren aangetroffen. Aan de voorzijde van het tempelcomplex zijn ten minste twee grote gebouwen, elk met ruimten rond een open hof, opgegraven. Daarnaast zijn hier vele andere structuren gevonden, die bestaan uit slechts één vertrek of uit een serie aangrenzende vertrekken in een langwerpige gebouw. Voor de structuren is een voorlopig fasering opgesteld die gekoppeld is aan de drie bouwfases van het centrale heiligdom. Hiervoor zijn niet alleen de plattegrond en de afmetingen, maar ook de oriëntatie van de gebouwen van belang. Net als de tempels, vertonen de gebouwen namelijk twee verschillende oriëntaties.

Een vergelijkbaar beeld biedt het terrein achter de tempels. Dankzij het feit dat hier in recente tijden minder van het oppervlak is verwijderd, zijn de muren beter bewaard gebleven. Hierdoor is de reconstructie van de plattegronden vaak eenvoudiger. Van veel muren bestaat de tufstenen onderbouw nog uit twee rijen tufblokken met een totale hoogte van één meter.

Ten aanzien van de exacte dateringen van de gebouwen op de akropolis bestaat nog geen zekerheid. De reden hiervoor is dat de aardewerk vondsten uit de verschillende structuren zich moeilijk lenen voor een fijnmazige chronologische indeling. Duidelijk is wel dat er in Satricum vanaf het midden van de 7de eeuw in steen werd gebouwd. Vanaf dat moment werden de hutten vervangen door meer permanente structuren van steen met een rechthoekige plattegrond. Tot de vroegste steenbouw behoorde ook het eerste tempeltje (tempel 0). Deze bouwactiviteiten werden gedurende de gehele 6de eeuw voortgezet. Hierbij werd het centrale cultusgebouw steeds monumentaler. Tempel 0 werd rond 540 v. Chr. vervangen door een grotere tempel - tempel I - die vervolgens rond 500 v. Chr. werd vervangen door een nog

grotere tempel - tempel II - met een iets andere oriëntatie. Het is aannemelijk dat met het monumentaler worden van de tempels de omringende structuren een vergelijkbare monumentalisering vertoonden. Wanneer nu de gebouwen rondom de tempels ook de twee verschillende oriëntaties van deze volgen, zou dit een belangrijk aanknopingspunt zijn voor een relatieve chronologie van de gebouwen. Het zou tevens getuigen van een planmatige aanleg van de akropolis in de verschillende periodes. Hoewel op zichzelf een plausibele reconstructie, blijken er in de praktijk te vaak afwijkingen op dit patroon te bestaan. Dit werd vooral duidelijk tijdens de laatste opgravings-campagne, waarin enkele oudere gebouwen werden blootgelegd die dezelfde oriëntatie vertoonden als de jongere gebouwen.

Een andere, vaak geopperde mogelijkheid om een fasering in de bouwgeschiedenis van de akropolis aan te brengen, is het gebruik van een specifieke tufsteensoort in een bepaalde bouwperiode. Tijdens de opgraving van 2000 kon dit inderdaad worden aangetoond. Daar waarin het heiligdom twee verschillende soorten tufsteen na elkaar zijn gebruikt,

Afb. 1. De opgraving van het dolium (voorraadvat) op de akropolis

namelijk witte tufsteen voor de eerste en tweede tempel en roodbruine tufsteen voor de laatste en jongste tempel (tempel II), bleek er sprake te zijn van dezelfde volgorde bij de gebouwen achter de tempels. Op vele plaatsen kon worden aangetoond dat de witte structuren ouder waren dan de roodbruine. Voor de roodbruine gebouwen had men op enkele plekken zelfs gebruik gemaakt van nog staande onderdelen van de oudere witte structuren. Hiermee is een belangrijk resultaat bereikt dat bij de uiteindelijke uitwerking van de opgraving van groot belang zal zijn.

NIEUWE GEBOUWEN: EEN 3DE EEUWSE BOERDERIJ

Behalve een beter inzicht in de bouwgeschiedenis van de akropolis, heeft de opgravingscampagne van 2000 ook vele nieuwe gebouwen opgeleverd. In de laatste nieuwsbrief (december 2000) werd reeds een tipje van de sluier opgelicht. Zo las u bijvoorbeeld over de resten van een ingestort gebouw uit de tweede helft van de 3de eeuw v. Chr., dat aan de zuidkant van de heuvel, op het hoogste gedeelte, direct onder het gras was blootgelegd. Hierin bevond zich nog een compleet voorraadvat (dolium), dat was ingegraven in de grond en dat volledig kon worden geborgen (afb. 1). Voor zover kan worden gereconstrueerd bevond dit dolium zich op een centrale binnenplaats van een gebouw, waarvan de vloer bestond uit stukjes dakpan. Deze waren als mozaïeksteentjes op hun kant in de grond gezet. Hoewel de steentjes een vrij rommelig patroon vertoonden, deed het geheel denken aan een visgraatmotief zoals wij dat kennen van werkvloeren uit Romeinse gebouwen, beter bekend onder de naam 'opus spicatum' vloer. Langs de resten van de vier muren van de binnenplaats werden grote hoeveelheden dakpanfragmenten gevonden, die mogelijk de onderste laag vormden van een ingestort dak. De bovenkant van dit pakket is waarschijnlijk verdwenen tijdens recente nivelleringen van het terrein. Desondanks was het resterende pakket van groot belang gezien de grote hoeveelheid goed dateerbare

vondsten tussen de dakpannen. Voor het merendeel waren dit grote, zwartgeverniste fragmenten van borden en schaaltes, waarvan enkele gestempeld en als zodanig goed te dateren in de tweede helft van de 3de eeuw v. Chr. Hiertussen bevonden zich ook twee bronzen munten, afkomstig uit Caes in Campanië. Evenals het aardewerk dateren zij uit de tweede helft van de 3de eeuw v. Chr. Verder werden diverse olielampjes gevonden met dezelfde datering.

Met de vondst van dit complex, dat wellicht geïnterpreteerd kan worden als een kleine villa of boerderij, is een geheel nieuwe fase in de geschiedenis van Satricum in beeld gebracht. Tot vóór deze vondst eindigde de bouwgeschiedenis van de akropolis ergens in de eerste decennia van de 5de eeuw v. Chr. De periode die hierop volgt, is er één die in het algemeen wordt gezien als een periode van economische teruggang. In die tijd vonden immers de vele oorlogen en schermutselingen plaats tussen de Romeinen en de inheemse volkeren. Desondanks moet Satricum in deze tijd nog hebben bestaan, getuige de vele graven uit deze periode. Het is dan ook aannemelijk dat op de 6de-eeuwse bouwstructuren weer nieuwe gebouwen werden neergezet in de hierop volgende eeuwen. Het leek erop dat deze hoger gelegen constructies verdwenen waren door recente activiteiten op de heuvel. Met de vondst van het 3de eeuwse gebouwencomplex is aangetoond dat de hoogst bewaarde plekken van de heuvel, zoals vaak is gesuggereerd, inderdaad resten kunnen opleveren uit een latere periode dan de 6de eeuw. In dit geval betreft het de periode waarin Satricum volgens de antieke bronnen een Romeinse kolonie was.

Het zou te verwachten zijn dat zich onder het 3de-eeuwse gebouw nog oudere resten bevinden. Inderdaad werden onder het complex op sommige plaatsen oudere muren gevonden en aardewerk uit de 5de en de 6de eeuw v. Chr. Het onderzoek was hier echter te kleinschalig om de vondsten aan specifieke muurresten toe te kunnen schrijven. Op één plek werd echter een zeer belangrijke vondst gedaan, die onomstotelijk aantoonde dat hier in de 5de

eeuw zeker activiteiten hebben plaatsgevonden. Langs de buitenkant van één van de muren, op een niveau onder dat van de 'opus spicatum' vloer, werd een andere dakpaninstorting blootgelegd, uit de 5de eeuw. Tijdens de verwijdering van de eerste, bijna complete dakpannen, werd een grote concentratie geplet aardewerk uit de 5de eeuw aangetroffen. Deze bestond uit een groot voorraadvat, een Etruskische amfoor, diverse kookpotjes en schaaltes, twee weefgewichten en een maalsteen. Het belangrijkste stuk was een enorme, zwartgeverniste drinkbeker (skyphos). Alle ceramiek was duidelijk ter plaatse gebroken. Dit doet vermoeden dat het kleinere aardewerk zich in het voorraadvat bevond, dat, gezien de dakpannen er bovenop, beschermd werd door een afdak. De skyphos kan op grond van formaat en kwaliteit een topstuk genoemd worden. Dit gold kennelijk ook al in de oudheid, getuige de antieke restauraties van de beker (zie voor verdere beschrijving het SL nummer in deze nieuwsbrief, pag. 18).

Afb. 2. Muurresten en drie zuilbases (de derde is slechts gedeeltelijk zichtbaar in linkeronderhoek), in de opgravingsputten op de noordoosthoek van de akropolis.

EEN NIEUW TEMPELTJE?

Aan de andere kant van de heuvel, langs de noordrand, werd eveneens een opmerkelijke vondst gedaan (afb. 2): een lange smalle muur met daarlangs op regelmatige afstand van elkaar drie kleine zuilbases (zie plattegrond, zone A, muur a/b).

Afb. 3. Een van de drie zuilbases in aanzicht, tijdens de opgraving.

Deze maakten mogelijk deel uit van een tempeltje. Het kleine formaat van de bases (0,51 m in diam.) is onbekend in Satricum, terwijl de tufsteensoort van een veel fijner type is dan de gebruikelijke (afb. 3). In de vorige nieuwsbrief werd nog geopperd dat dit complex een late datering zou hebben. Een eerste analyse van het schervenpakket heeft inmiddels echter aangetoond dat het gebouw veel vroeger moet zijn, en wellicht zelfs tot de vroegste steenbouw op de akropolis kan hebben behoord. Dit idee wordt mogelijk bevestigd door het type tufsteen dat is gebruikt. Het type is afkomstig van de hoogst gelegen, en dus jongste tufafzetting uit de groeve en kan om die reden het eerste als bouw materiaal zijn gebruikt. Verder onderzoek moet hierover uitsluitsel geven, hetgeen natuurlijk tevens geldt voor de gesuggereerde functie van het complex als tempeltje. Ten aanzien van dit laatste is het misschien vermeldenswaard dat de beruchte 'tombaroli' of grafrovers die Satricum tot dan toe met rust hadden gelaten, tijdens de winter voorafgaand aan onze campagne, een enorme kuil hadden gegraven achter het betreffende gebouwtje. Wat zij hier hebben aangetroffen is vooralsnog (en blijft waarschijnlijk)

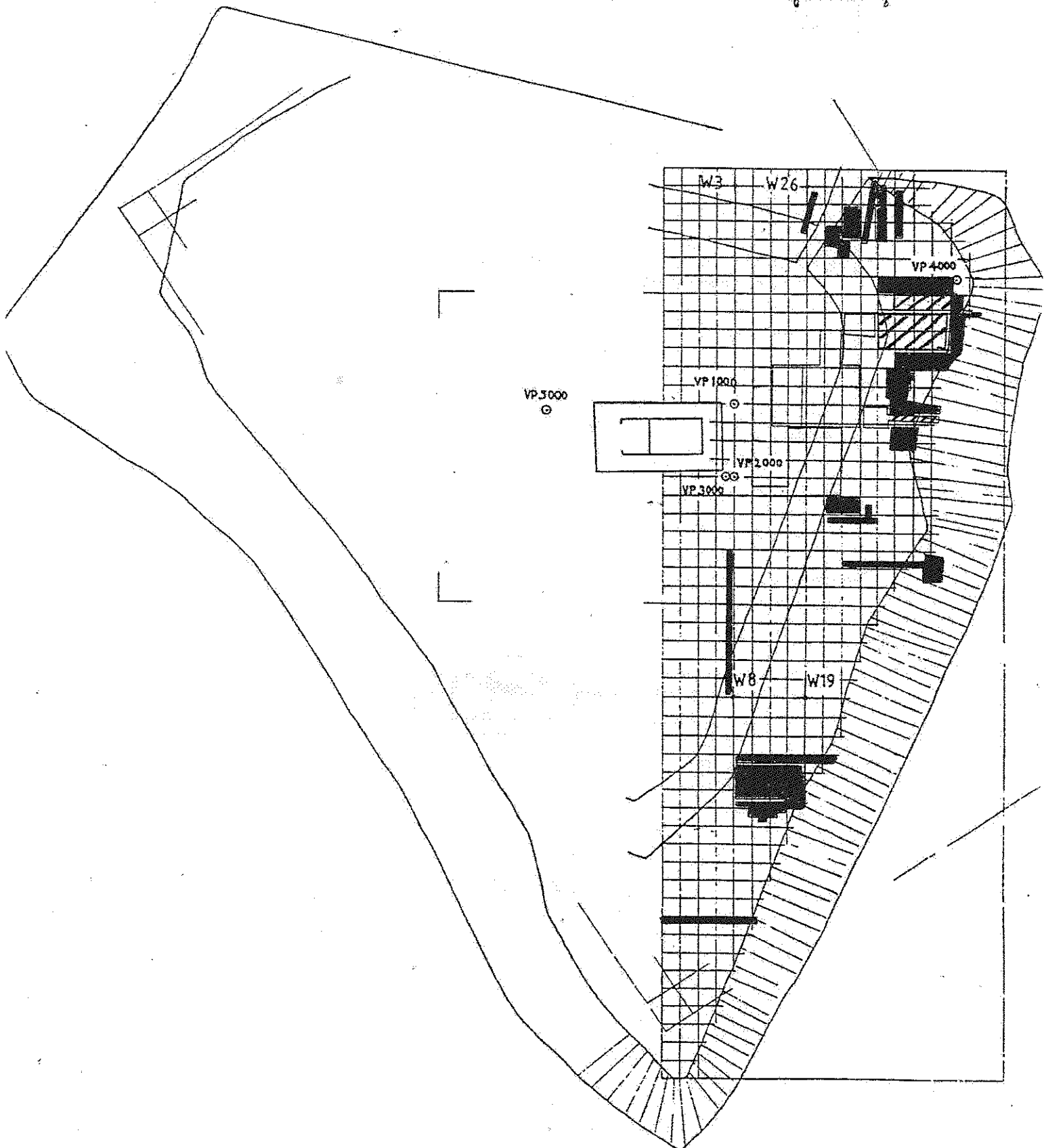
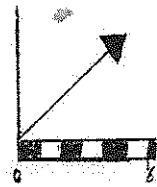
onduidelijk. Zeker is dat zij zich erg veel moeite hebben getroost en wellicht waardevolle objecten die bij het gebouwtje hoorden, hebben meegenomen.

NOG MEER NIEUWE GEBOUWEN

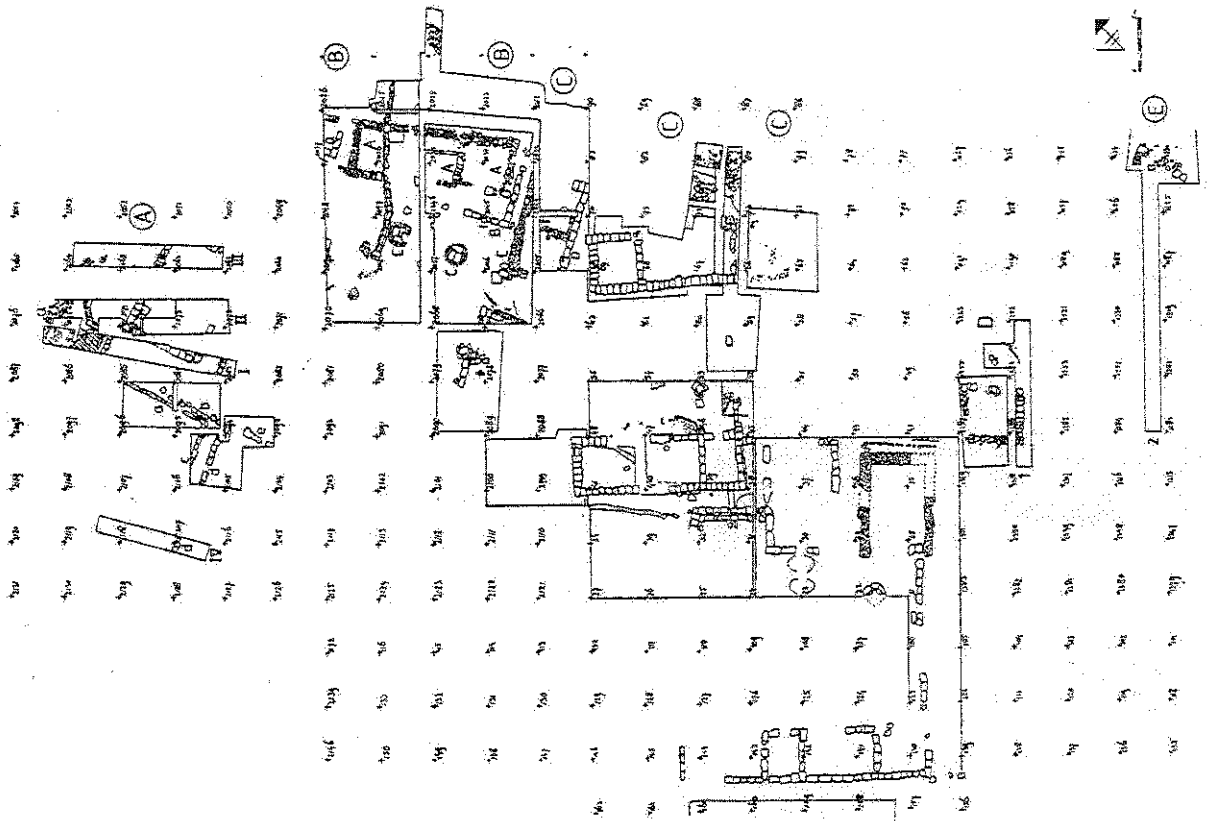
In het gebied tussen de boerderij en het tempeltje, zones B, C, D en E op de plattegrond, werden in alle opgravingsputten nieuwe muren aangetroffen. Deze vormden aanvullingen op reeds bekende gebouwen uit de opgraving van 1995 of leverden volledig nieuwe gebouwen op. In zone B kon bijvoorbeeld door de uitbreiding van de opgravingsputten in noordelijke richting een langgerekt gebouw van witte tufsteen worden aangevuld tot een lengte van 20 meter. Dit gebouw, bestaande uit minimaal grote vertrekken, bleek in een latere fase overbouwd te zijn door een ander langgerekt gebouw van roodbruine tufblokken. Beide gebouwen werden doorsneden door een afwaterings-goot, gemaakt van grote tufblokken waarin een sleuf was gehakt. Hiervan waren in 1995 al 13 blokken in beeld gebracht. In 2000 werden nog eens zes nieuwe blokken ontdekt, waardoor de totale lengte voorlopig ca. 15 meter bedraagt (afb. 5, pag.9). Het kanaal behoorde oorspronkelijk tot de 'witte bouw fase', maar werd in de daaropvolgende 'roodbruine fase' nog steeds gebruikt nadat het was aangepast en gerestaureerd. Het oostelijk deel van het kanaal bestaat uit witte blokken, het west deel bestaat uit roodbruine blokken. Precies op de overgang van wit naar bruin maakt het kanaal een 'gekke' bocht, reden voor ons om aan te nemen dat het oorspronkelijke verloop van de goot is veranderd in de latere periode.

Een ander gebouw, maar met een vergelijkbare plattegrond als de twee hiervoor besproken gebouwen, werd in zone C aangetroffen. Hier werd de bovenste rij tufblokken van een langgerekte, roodbruine structuur blootgelegd, bestaande uit minimaal drie aangrenzende ruimtes. Deze komt in plattegrond en formaat van de tufblokken overeen met een gebouw dat in 1992/1995 ten westen hiervan werd opgegraven.

Tekening 1. Overzicht van de akropolis. In zwart de opgravingsputten van 2000. Gearceerd de opgravingsputten van 1995 die in 2000 weer werden geopend.

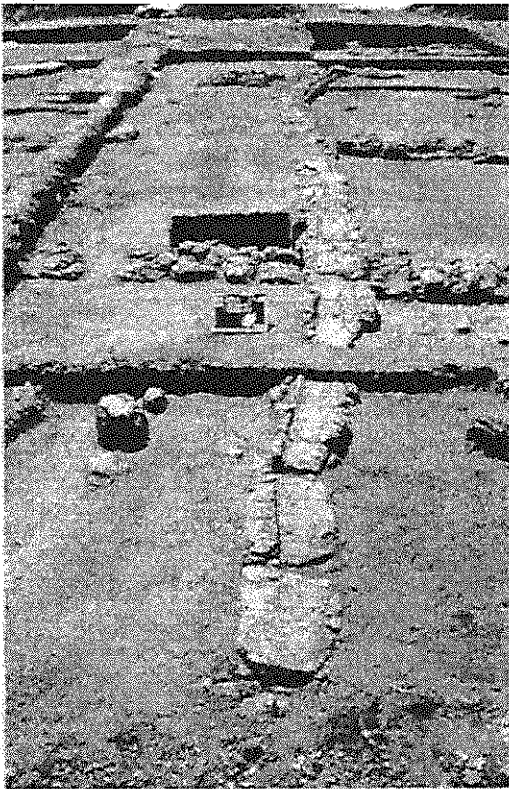

Tekening 2. De muurresten in het noordelijke deel van de akropolis, achter de tempel van Mater Matuta.

Afb. 4. Luchtfoto van de noordoosthoek van de akropolis van Satricum. De tufstenen muren zijn blootgelegd tijdens de opgravingscampagne van 2000.

Afb. 5. Het afwateringskanaal, gemaakt van twee soorten tufsteen (wit en roodbruin).

De laatste belangrijke ontdekking werd gedaan in een proefsleuf die 25 meter verder in zuidelijke richting werd geopend (zone D). Hier werd wederom een gedeelte van een groot gebouw gevonden, in dit geval weer opgetrokken uit witte tufblokken. Tijdens de campagne van 2000 werd van dit gebouw een groot vertrek van ca. 6 bij 5 meter in beeld gebracht. Dit bleek precies in lijn te liggen met een serie tufblokken die al tijdens de eerste opgravingen achter de tempels in 1980-1982 in de profielwand van de meest oostelijke opgravingsput werd gezien. Het is aannemelijk dat deze blokken deel uitmaakten van het gebouw dat nu gedeeltelijk is opgegraven.

Zoals uit bovenstaande blijkt was de akropolis in de 6de eeuw bezaaid met grote gebouwen. Wat betreft de functies van de gebouwen tasten wij voorlopig nog in het duister. Maar, gezien de overeenkomsten in de plattegronden van zowel de witte als de roodbruine complexen, kan voor beide gebouwen aan dezelfde functie worden gedacht. Zeer waarschijnlijk stonden zij in relatie tot het centrale heiligdom. Men kan hierbij denken aan gebouwen waar rituele

maaltijden werden gehouden op de feestdagen van Mater Matuta. Misschien ook dienden zij als hotels voor de vele bedevaartgangers. Mogelijk ook hadden zij een functie die te maken had met het bestuur van de stad. Uitsluitsel hierover, evenals over de precieze dateringen, kan pas over lange tijd gegeven worden wanneer alle vondsten in relatie tot de diverse gebouwen zijn bestudeerd. Deze studie zal dan echter niet alleen beperkt blijven tot de huizenfase, maar veel verder in de tijd teruggaan tot aan de vroegste hutten uit de 9de eeuw. Van de 'huttenfase' hebben wij ook vele resten onder de huizen teruggevonden tijdens deze en eerdere campagnes.

DE TOEKOMST

Voorlopig zal het even stil zijn op de opgraving van Satricum, des te drukker echter zal het zijn in het magazijn bij de opgraving waar de komende zomer weer volop gewerkt zal worden. Toch wordt er ook nog gewerkt op de akropolis. De aanleg van het archeologische park - al twintig jaar onderwerp van gesprek bij de Italiaanse overheid - is namelijk eindelijk begonnen. De grond die ter bescherming over de fundamenten van de tempels was gestort, is inmiddels verwijderd. Voor 1 juli a.s. moeten de fundamenten overkapt zijn, zodat de beroemde tempel(s) van Mater Matuta eindelijk door iedereen bezocht kunnen worden. De deadline van 1 juli heeft te maken met het geld dat hiervoor ter beschikking is gesteld door de Europese Gemeenschap. Op die datum zal de toegezegde twee miljard lire worden betaald, mits het werk geklaard is. Het ziet ernaar uit dat dit gehaald gaat worden. De cementen bases ter ondersteuning van de overkapping zijn inmiddels geplaatst. Of de Nederlandse archeologen verder kunnen graven op de heuvel is nog niet helemaal zeker. Voorlopig echter kunnen wij voort met de enorme hoeveelheid gegevens die in de afgelopen jaren, maar vooral ook in de laatste campagne, zijn verzameld. Het is van belang dat deze zo snel mogelijk gepubliceerd worden. Wij houden u op de hoogte!

Marijke Gnade <

SATRICUM-ARTIKELEN

Satricum boekenlegger *f* 12,50
Vergulden boekenlegger met Satyr-embleem

Ansichtkaarten *f* 3,50
Setje van 6 ansichtkaarten met fraaie lijntekeningen van vondsten uit Satricum

Replica-antefix *f* 5,-
Replica van een antefix uit Satricum

Place-mat *f* 12,50
Eten en drinken in Satricum

Satricum-wijn (winkelprijs in Italië *f* 15,-) *f* 12,50
Een heerlijke lokale witte wijn. Satrico, vino bianco del Lazio, Casale del Giglio

Satricum T-shirt *f* 20,-
Katoenen T-shirt met het Satyr-embleem van de Vereniging Vrienden van Satricum maten Large en Extra Large

INLICHTINGEN BIJ HET SECRETARIAAT VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICVM: 020 664 64 54

'LOVE'S LIKE A BUTTERFLY...'

Toen ik afgelopen zomer mijn koffer ging pakken om voor acht weken naar Italië te vertrekken, had ik eigenlijk geen idee wat me nou precies te wachten stond. Zo had ik bijvoorbeeld tekenpotloden ingepakt, maar wat ik daar mee moest tekenen was me niet geheel duidelijk, in de verste verte niet, eigenlijk... en waar waren die driehoeks-krabbers in 's hemelsnaam voor?

Ik had nog nooit opgegraven, op zich niet zo verwonderlijk voor een classicus, en ik was benieuwd hoe ik het er van af zou brengen en hoe ik het zou hebben tussen al die archeologen. Gelukkig kende ik een groot deel van de deelnemers wel. Sommigen kon ik zelfs tot mijn vrienden rekenen (ook al prefereert één van die mensen de term 'medestudent'), en dit zorgde ervoor dat ik niet geheel in het diepe werd gegooid.

Zo stapte ik dus vol goede moed op het vliegtuig naar Rome. Na een overstap te Brussel kwam ik aan op vliegveld Fiumicino, alwaar ik twee andere Satricumgangers tegen het lijf liep. We besloten om als een driemanschap verder te gaan, en stapten op de trein naar Anzio. Na enkele uren kwamen we enigszins vermoeid aan op het stationnetje van de pittoreske havenplaats. Daar nuttigden we meteen ons eerste biertje op Italiaanse bodem. Vanuit Anzio moesten wij de bus pakken die ons naar Le Ferriere zou brengen. Na veel pijn en moeite kwamen we er uiteindelijk achter waar de bus zou moeten vertrekken, om er vervolgens achter te komen dat we de laatste net hadden gemist! Terwijl we onze koffers en tassen meezeulden, gingen we maar op zoek naar een taxi die ons naar onze bestemming kon brengen.

Helaas bleek het vinden van een taxi in Anzio net zo moeilijk als het voor een Hollander is om een penalty te scoren, zodat er enige tijd overheen ging eer we er één vonden. Toen het eindelijk zo ver was, wist de goede man gelukkig wel precies waar we naar toe moesten: de Nederlandse

kolonie te Satricum was hem niet geheel onbekend.

In de veronderstelling dat we er nu wel snel zouden zijn, was het dan ook vrij vervelend om er achter te moeten komen dat er net op die dag een pelgrimage ter ere van Santa Maria Goretti plaatshad. Een stoet van tientallen vrome Italianen in vol ornaat bewoog zich langzaam voort van punt A naar punt B. Helaas moesten wij ook in punt B zijn. Onze taxichauffeur was een goed katholiek, die er niets voor voelde om deze massa mensen uiteen te jagen door het gaspedaal wat dieper in te drukken, eventueel onder begeleiding van enige claxonnerende geluiden.

Toen we tegen de avond aankwamen, waren we dan ook erg moe. Tegelijkertijd waren we blij en opgelucht om er eindelijk te zijn. Na onze koffers en tassen in een kamer naar keuze te hebben gedumpt, schoven we aan tafel waar het eten al op ons stond te wachten, omdat men wist dat we in de loop van de dag zouden moeten aankomen.

Die eerste avond kwam ik erachter dat heiligenverering in Italië uit meer bestaat dan slechts een pelgrimage: op het veld voor de school was een heuse kermis verzezen, die mijn eerste avond in Le Ferriere tot een onvergetelijke maakte.

Bijna minstens zo onvergetelijk was de eerste ochtend toen we met z'n allen om 5.20 uur werden gewekt door het honingzoete 'Love's like a butterfly' van de rondborstige Dolly Parton. In een staat van sluimer slenterde ik door de school op zoek naar een bakje koffie om mijn belangrijkste lichaamsfuncties weer op gang te laten komen. Gewapend met m'n driehoekskrabber liep ik mee in de massa die zich richting akropolis voortbewoog.

Daar zag ik de putten al openliggen en maakte ik voor het eerst kennis met het ritme van een opgraving. Iedereen kreeg een eigen put met de daarbij behorende putbaas toegewezen en ging aan de slag. Houwelen en bezems gingen hand in hand en ook mijn driehoekskrabber kreeg nu

Afb.6. De mannen van Satricum.

eindelijk een betekenis en een functie. De eerste dag zou het voorbeeld worden voor alle andere dagen. De ene dag bracht nog mooiere vondsten voort dan de andere. Twee daarvan vormden voor mij een hoogtepunt. De eerste was een zuilbasis. Ik vond die op een dag die heel moeizaam van start was gegaan, omdat ik de avond te voren te diep in het glaasje had gekeken. De basis was de derde van een (voorlopige) serie van drie, en meteen ook de gaafste: op een klein hoekje na was hij helemaal intact.

De andere was een deel van een afwateringskanaal, gemaakt van witte tufblokken dat ik aan het einde van de campagne vond. Dit kanaal sloot precies aan op een aangrenzend afwateringskanaal van rood-bruine tuf. Deze ontdekking zou een steentje bijdragen tot het vaststellen van de chronologie van het gebruik van de verschillende kleuren tuf. Omdat het rood-bruine kanaal precies passend was gemaakt aan het witte, kon geconcludeerd worden dat het gebruik van witte tuf vooraf ging aan het gebruik van de rood-bruine variant. Daarmee was één van de vragen die nog openstonden bevredigend beantwoord.

Naast het opgraven waren er natuurlijk ook andere werkzaamheden. Zo was er de dagelijkse vondstverwerking, bestaande uit het wassen, dateren, registreren en

nummeren van alle aardewerkfragmenten tot dan toe gevonden. Iedereen kreeg ook bij deze activiteiten een eigen taak toegewezen. Zo was er een select groepje dat zich bezighield met het dateren en registreren van de vondsten op vondstverwerkingsformulieren en het invoeren van de data in de computer. Deze groep bestond voornamelijk uit Satricum-veteranen en mensen die hun scriptie aan Satricum wijdden. Het overgrote deel van de deelnemers echter hield zich bezig met het wassen en nummeren van de scherven. Dit is lang niet zo spannend als ik het misschien nu doe voorkomen, maar de noodzaak is evident. Uiteindelijk werden de fragmenten die goed te dateren en groot genoeg waren, ook nog getekend, hetgeen door iedereen minstens één keer gedaan werd. Naast deze puur archeologische activiteiten was er ook nog de corveedienst die even vervelend als nuttig was en waar iedereen aan moest geloven, leiding uitgezonderd natuurlijk.

Al met al hebben deze zaken er toe bijgedragen dat de sluimerende passie die ik reeds voor de archeologie koesterde, nog meer werd aangewakkerd. Zo zeer zelfs, dat ik na deze campagne heb besloten om mij zo veel mogelijk te wijden aan de studie der archeologie, met klassieke talen ernaast en zodoende dus de rollen om te draaien.

De momenten die mij echter het meeste zullen bijblijven van deze opgraving zijn meer van persoonlijke aard. Dat waren niet de vondsten die gedaan werden, ook niet de scherven die ik gewassen heb, maar de avonden die wij hebben doorgebracht bij het cafeetje van Adriano. Nadat alle verplichtingen van de dag erop zaten, zaten we gezellig met z'n allen rondom een tafel te drinken en over van alles en nog wat te praten. Soms trakteerden we de plaatselijke bevolking op liedjes variërend van het Smurfenlied tot 'Een beetje verliefd', wat altijd garant stond voor een daverend succes. Rond een uur of twaalf weer gingen we richting school, en vervolgens met een voldaan gevoel naar bed, ook al wisten we dat we er over een paar uur weer al weer uit moesten.

Ook de nieuwe mensen die ik in Satricum heb leren kennen, zorgden ervoor dat deze campagne voor mij een onvergetelijke werd. Het was een hechte groep die je hielp wanneer je helemaal genoeg had van dat kleine piepdorpje, van het monotone ritme dat inherent is aan elke opgraving en van het gebrek aan privacy. Voor iedereen namelijk kwam die ene dag waarop je het helemaal niet meer zag zitten en het einde van je verblijf nog zo ongelooflijk ver verwijderd leek. Maar dan was er altijd wel iemand die je een hart onder de riem stak en ervoor zorgde dat dat gevoel weer over ging.

En, hoewel het soms dus heel zwaar was, vlogen die acht weken uiteindelijk voorbij voordat ik er erg in had. Satricum is nu niet meer dan een collage van foto's en mooie herinneringen, die mij er echter toe gebracht hebben definitief over te stappen naar Mediterrane Archeologie.

Daniël Jansen <

WIST U DAT?

- > 16 juni a.s. een excursie wordt georganiseerd naar het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden?
- > de boekjes uit de Satricana-reeks en de Satricum-boekenleggers ook verkrijgbaar zijn in de winkels van het Allard Pierson Museum en het Rijksmuseum van Oudheden?
- > er regelmatig artikelen over Satricum verschijnen in kranten en tijdschriften ('Babel' Maandblad van de Faculteit der Geesteswetenschappen UvA, no.7, 'Archeologie Magazine' no. 2, 'NRC Handelsblad', 19 mei 2001)?
- > er de komende zomer in Satricum gewerkt wordt aan de publicaties en er dus niet wordt opgegraven?
- > er voor de correspondentie van de Vriendenvereniging een nieuwe huisstijl is ontworpen? De uitnodiging voor 16 juni is hiervan het eerste voorbeeld.
- > dat er begonnen is met de aanleg van een archeologisch park in Le Ferriere en dat de archeologische resten van Satricum binnenkort openbaar toegankelijk zijn?
- > tot 16 september 2001 de tentoonstelling 'Antiek glas-de kunst van het vuur' in het Allard Pierson Museum in Amsterdam is te zien?

SATRICUM 2000. EEN EERSTE KENNISMAKING MET HET VELDWERK

De eerste echte opgraving van mijn leven. Zo zal de Satricum-campagne van 2000 voor altijd in mijn geheugen gegrift blijven. Natuurlijk had ik al een voorproefje mogen krijgen op het veldwerk in Kootwijk in het propaedeusejaar van mijn studie. Het contrast met Satricum had niet groter kunnen zijn. Geen weekends terug naar Amsterdam of het ouderlijk huis om even bij te tanken, maar minstens zes weken in een door de zomerse hitte bevangen Italië. Om zes uur 's ochtends present op het veld, eerst vechtend tegen muggen die het op alle onbedekte plaatsen van je lichaam hebben voorzien, vervolgens tegen de zon en de hitte die net zo hard op onbedekte lichaamsdelen azen.

Mijn eerste mediterrane opgraving dus, en dat was immers de hele reden waarom ik archeologie ben gaan studeren. Het propaedeusejaar was slechts een opstapje naar de doctoraalfase. Achteraf had een andere ingangpropaedeuse waarschijnlijk een gelukkiger keuze geweest, gezien het feit dat bepaalde, typisch als Europees te bestempelen, vakken mij nog lang hebben achtervolgd. Een soort culminatie van de studie tot dusver. En zo zwaar als Kootwijk mij had teleurgesteld als beeld van de archeologische praktijk, zo'n hoogtepunt was Satricum. Soms vergeet je wel eens waar je het allemaal voor doet als je een heel jaar lang over studieboeken gebogen zit. Dan verlies je het doel van de studie een beetje uit het oog als je vergeefs de zoveelste obscure verwijzing probeert terug te vinden in de vele vuistdikke overzichtswerken in de Universiteitsbibliotheek. Satricum deed mij weer helemaal inzien waar ik nu precies mee bezig was, en dat het toch eigenlijk wel erg leuk en interessant was allemaal, die studie *Mediterrane Archeologie*.

Hoe vaak heb ik niet mensen die geïnteresseerd zijn in hoe het met mij en mijn studie-activiteiten gaat, enigszins moeten corrigeren en waarschijnlijk moeten teleurstellen waar het hun beeld

van de archeologie betreft. Het Indiana Jones-beeld is toch nog steeds hét cliché waar je steeds maar weer tegenaan loopt. Dat het allemaal niet zo romantisch en spannend is heb ik meerdere malen moeten verkondigen. Maar wat blijkt nu? De praktijk brengt wel degelijk avontuur en spanning met zich mee. Weliswaar niet in de vorm van levensgevaarlijke situaties waaraan slechts met halsbrekende acrobatiek aan ontsnapt kan worden, maar de pure wetenschappelijke spanning van de opgraving en hoe deze zich zal ontwikkelen...

Je begint aanvankelijk in een veldje van vijftientig vierkante meter waar nog bijzonder weinig te zien is. In mijn veldje was het enige echt zichtbare element een goot van witte tufsteen. Althans, voor het gemak zal ik dit maar de goot noemen. De identificatie ervan werd namelijk bijzonder bemoeilijkt door een groot blok tufsteen dat een soepele gang van het water door de goot toch wel danig zou belemmeren. Een eerste element van spanning dus. Was dit blok contemporain met de gootstructuur, en zo ja, zou de goot dan nog wel een goot zijn? Of zulke existentialistische vragen ook voor tufsteen opgaan valt te betwijfelen, maar van een identiteitscrisis zou toch wel degelijk sprake zijn...

Langzamerhand komen er dan structuren tevoorschijn. Met elke laag die wordt weggehaald, met elke verdieping van het werkvlak, worden nieuwe elementen zichtbaar die de fantasie soms ogenblikkelijk teniet doen. Symmetrisch denken wordt soms beloond, maar veel vaker volgt de teleurstelling van opnieuw een laag aarde weg gehakt te hebben, zonder dat nieuwe tufblokken tevoorschijn komen. En dan de verbazing over geheel nieuwe structuren die onverwachts aan de oppervlakte komen en eigenlijk net zo goed in het grotere plaatje passen. Soms vind je aanwijzingen waarmee het ontbreken van sommige blokken verklaard kan worden, soms ontbreekt elk spoor en moet weer het hele idee dat je gevormd

had over de structuren worden aangepast. Opvallende concentraties dakpanfragmenten op plekken waar de aanwezigheid van blokken redelijkerwijs werd vermoed, kunnen duiden op antieke roofof van dergelijke blokken. Voor de afwezigheid van scherven over een lange baan zou een boer met zijn ploeg als schuldige kunnen worden aangewezen.

En daar waar soms blokken opvallend afwezig zijn, zo verrassend aanwezig zijn ze op andere plaatsen. Waar op één moment slechts een vaag spoor van kleine stukjes witte tufsteen te zien zijn, wordt enkele verdiepingen later een breed fundament zichtbaar, dat meteen de dikste muur van de put wordt. En hoe verleidelijk is het dan om domweg de muur te volgen, om de muur zo veel mogelijk bloot te leggen, in plaats van op verantwoorde wijze stukje bij beetje, behoedzaam en goed gestructureerd verder te gaan. Een simpele muur kan op zo'n moment een onweerstaanbare aantrekkingskracht op je uitoefenen. Een klein bronzen apenkopje kan je al net zo in een stemming van opgetogenheid brengen. Schliemann had dan misschien zijn gouden schat van Priamos, maar op het moment dat je daadwerkelijk een bronzen apenkopje in je put vindt, (hoewel in dit geval die eer helaas naar mijn putbaas moet gaan) ben je net zo gelukkig.

De vele scherven die je aantreft zijn goede aanwijzingen voor de ouderdom van de laag waarin je aan het werk bent. Grote concentraties van karakteristiek aardewerk kunnen handig zijn voor het vaststellen van een datering. Vooral de wat meer ongebruikelijke vormen zijn leuk om op te graven. Dat hetgeen wat je vindt soms niet helemaal klopt met wat je behoort te vinden is jammer, maar ook weer uitdagend. Hoe komt het daar? Is dit opnieuw de schuld van die onoplettende boer die er geen idee van heeft dat hij op een meter diepte het hele bodemarchief tot een archeologische puzzel maakte waarvan de oplossing nu niet meer gemakkelijk te achterhalen is?

Helaas kan ik niet afsluiten met het goede nieuws dat we nu zeker weten waarvoor de goot heeft gediend. In de laatste week van mijn verblijf op de

opgraving had ik de spannende taak een *sectie* op deze goot te zetten om te kijken hoe dik de blokken zijn waaruit de structuur is opgebouwd. Deze bleken niet aanzienlijk dik te zijn. Maar het zou hier wel eens kunnen zijn dat dit deel niet karakteristiek is voor de rest. Het blok dat zo vervelend in de weg zat, zit daar nog steeds en lijkt nog steeds uit dezelfde tijd als de goot te stammen. Het mysterie van de goot blijft dus voor mij. Wellicht één van die raadsels die archeologen nooit zullen oplossen. Maar interessant is het allemaal wel. Interessant, en toch ook wel een beetje spannend...

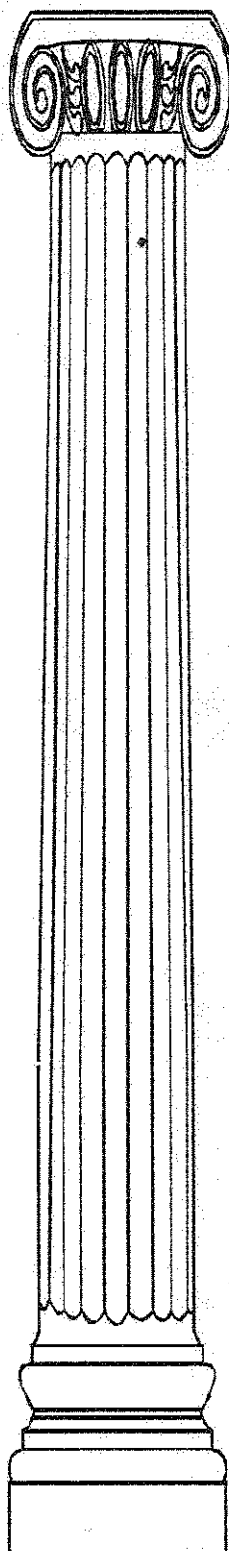
* En inderdaad, al geef ik het niet al te graag toe, zo in de brandende zon van het Latiale landschap met mijn houweel losjes op de schouder balancerend, waande ik mij toch wel degelijk af en toe, zij het op wetenschappelijk verantwoorde wijze, Indiana Jones...

Benjamin Rous <

COLUMN

Tot 'BEFS'

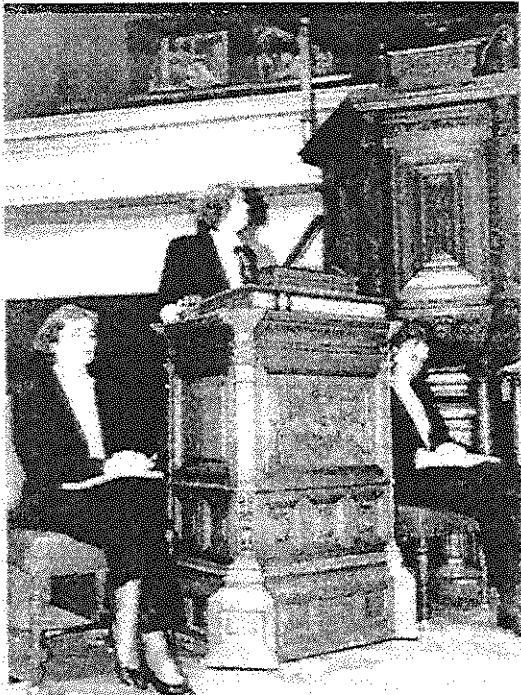
In 1974, drie jaar voordat Satricum begon, zat ik een paar maanden in Syracuse voor studie in het museum. Wilde ik mijn geliefde bellen, dan liep ik van de oude naar de nieuwe stad. Daar, in een zijstraatje bij de Standa, zat het kantoor van de telefoonmaatschappij SIP. Ik wendde me tot één van de telefonistes, die mijn wensen noteerde op een formuliertje en dan vijftig kilometer verderop haar collega in Catania belde, die haar met Het Buitenland kon verbinden: 'Che numero hai?' en in geheimtaal: 'Savona Torino Eboli Udine Roma Eboli Savona'. En dan begon het wachten, urenlang. Op een keer mocht ik de cel in, en kreeg prompt ruzie met de Nederlandse telefoniste die me mededeelde dat mijn geliefde niet opnam: die móest er nog zijn van mij, maar ik wist ook hoe laat ze die avond moest gaan lesgeven. Voor een echt snel bericht stuurde ik haar nog wel eens een telegram, dat dan hier in strookjes in een groen telegrampapier was geplakt en door een fietskoerier werd bezorgd. Wat een vooruitgang toen ik in 1981 voor het eerst in Satricum kwam! Daar had je de bar van Adriano, en daar was een telefooncel waarin je naar Nederland kon bellen, en!, gebeld kon worden. Lang wachten tot je voorganger klaar was, hopen dat er niet op dat moment door iemand uit Nederland voor een ander gebeld werd, en dan die

snikhete donkere cel in en tappelings vertellen hoe het hier in Le Ferriere was. Het telefoonverkeer was 's avonds zo druk, dat de zoon van Adriano er nog wel eens genoeg van kreeg, opnam als er gebeld werd en de verbinding meteen verbrak. Een aankondiging van weer een nieuw tijdperk kregen we in 1993 elders in Italië: liggend aan een meertje hoorden we hoe twee vriendinnen langs de andere kant liepen en één van de twee in honderd meter drie mobiele gesprekken voerde die alledrie sloten met: 'Chiamami domani'. Enkele jaren daarna had Marijke Gnade het eerste Satricaanse mobieltje, waarvan ik het nummer wel mocht weten maar de studenten niet: anders lieten ze zich allemaal bellen en kon Marijke de gesprekskosten tussen de Nederlandse grens en Satricum betalen. Het echte mobiele tijdperk heb ik in Satricum nog niet meegemaakt, maar Marlies verzekert me dat er al een verbod is om in het veld te bellen, en dat het sociale verkeer in de koffiepauzes inmiddels niet meer in de groep is, maar per mobiel overal heen. (Marlies bereikte me overigens op mijn doorgeschakelde mobiel op Schiermonnikoog, en dit stukje haar weer - na conversie vanuit WP5.1 naar Word - per e-mail.) Wie weet eindigen die gesprekken en smsjes nu met het modieuze 'tot befs': klinkt lekker schunnig, en toch kun je volhouden dat het heel onschuldig betekent: tot (de volgende keer dat we) bellen, e-mailen, faxen of sms-en.

VANAF DE ZIJLIJN

Donderdag 16 november jl., klokke 12 uur. Buiten stroomt de regen. De Aula van de Universiteit van Amsterdam: drs. Marijke Gnade verdedigt haar proefschrift *Satricum in the Post-Archaic Period* ten overstaan van een duizendkoppig publiek. Zelfs mijn ouders en nieuwbakken man zitten in de zaal. Eregast en eerste vragensteller ('opponent') is de Italiaanse hoogleraar prof. Giovanni Colonna, *godfather* van de etruskologie. Mijn tenen krommen zich, en ik hoop dat niemand dat ziet. Anders dan mijn collega-paranimf Patricia Lulof, die aan de andere kant van de kandidaat in het volle zicht zit, kan ik nog verder naar achteren duiken, links uit het zicht van de kathedr. Daar pareert Marijke in haar beste Italiaans, en dat is niet niks, de ellenlange vraag van de geleerde Colonna. Na zes jaar in Rome studeren en werken, meestentijds trouw aan Marijke's zijde, boog ik op mijn vloeiende Italiaans, maar de portee van Colonna's vraag is me vrijwel geheel ontsnapt. Gelukkig laat Marijke zich niet kennen en breidt een wonderbaarlijk verhaal, in rap Italiaans met een licht Romeins accent. Goed zo.

Afb.7. Marijke Gnade verdedigt haar proefschrift.

Thuis kijk ik het allemaal nog eens na. Marijke heeft sinds decennia de leiding over het Satricum-project. Dat begon in 1981 met de opgraving van een enorm terrein met graven uit de 5de eeuw v. Chr. Uit die tijd was geen spat archeologisch materiaal bekend, uit Satricum noch van elders. De antieke bronnen daarentegen meldden dan massale invallen in het Latijnse kustgebied van een volk uit het binnenland: de Volsken. Maar omdat het doodeng is typische potjes en pannetjes gelijk maar aan een 'volk' toe te schrijven, heette het monumentale boek dat Marijke van dat grafveld in 1992 publiceerde heel neutraal *Southwest Necropolis*. In latere opgravingen doken sindsdien echter steeds meer 5de-eeuwse resten op. Was er sprake van continuïteit of een culturele breuk? In het ene geval bleef Satricum gewoon een Latijnse stad, in het andere was er misschien een basis om iets meer met het begrip 'Volskisch' te doen. Voilà: het onderwerp van Marijke's proefschrift was geboren. Ze greep naar drie terreinen die goed onderzocht waren: het grafveld uit 1981, haar eigen latere opgravingen van een weg die afgedekt bleek te zijn met bewoningspuin uit de 5de eeuw, en een door de Groningse collega's eerder opgegraven terrein dat als langzaam gegroeid depot van votiefvondsten geïnterpreteerd was. Ze vond in haar eigen opgravingen argumenten om anders naar dat 'Groningse depot' te kijken. Er was niet alleen geen chronologische volgorde in te ontdekken, en het depot was dus niet geleidelijk gegroeid, maar het bevatte bovendien hetzelfde materiaal als wat haar eigen 5de-eeuwse weg bedekte. En in dat materiaal zat aardewerk dat sprekend leek op de typische potjes en pannetjes uit de Zuidwest-Necropool. Gevoegd bij een *close reading* van de antieke bronnen, concludeerde ze daarom dat er inderdaad van een culturele discontinuïteit sprake moet zijn geweest, zowel in de stad als in de graven. Een hypothese van een 'Volskisch' Satricum viel dus redelijk te verdedigen. Maar ik ben blij dat ik dat niet zelf hoefde te doen.

Riemer Knoop ◀

SELECTIENUMMERS UIT SATRICUM

SL-nummer 9

Een selectienummer, ook wel een SL-nummer genoemd, wordt op het opgravingsveld toegekend aan vondsten die door hun aard of ligging van zeer grote waarde zijn en belangrijke informatie verschaffen. Een SL-nummer krijgt daarom tijdens het onderzoek extra aandacht. In deze rubriek staat telkens een belangrijke, aardige, of heel mooie vondst uit Satricum centraal die ooit een SL-nummer kreeg toegekend.

EEN BIJZONDERE VONDST UIT DE OPGRAVING VAN 2000

Tijdens de graafwerkzaamheden op de akropolis werd afgelopen zomer een bijzondere vondst gedaan. Vlak onder de resten van een muurstructuur uit de 3de eeuw v. Chr. lag een grote concentratie aardewerk uit de 5de eeuw v. Chr., afgedekt met een dakpanpakket en een complete tegel (48 x 70 cm). In dit pakket werden vele fragmenten van een mooie, grote zwartgeverniste skyphos gevonden.

Afb. 8. De zwart geverniste skyphos

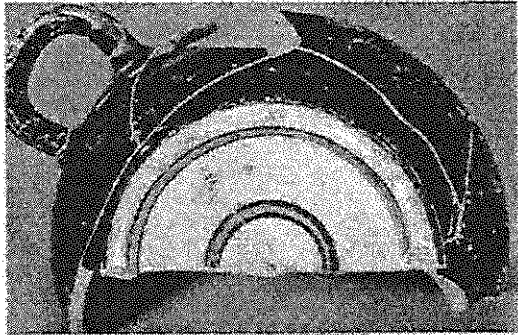
Een skyphos is een populaire Griekse hoge drinkbeker voorzien van twee horizontale handvatten die net onder de rand zijn bevestigd en een stevige, brede voet. De skyphos die afgelopen zomer in Satricum is gevonden, heeft een zogenaamde 'Attische' vorm. Dit type heeft als voornaamste kenmerk een dikke ringvormige voet en komt voor vanaf het eind van de 6de eeuw v. Chr. Exemplaren hiervan zijn onder andere gevonden op de Agora te Athene. Het oppervlak is egaal zwart gevernist en de klei wordt na het bakken feloranje van kleur. De hoogte is

meestal rond de 10 cm., terwijl de diameter van de mond varieert van 13 tot 15 cm. Onze skyphos is, met een hoogte van bijna 14 cm en een diameter van 20 cm, van een uitzonderlijk groot formaat.

Waarschijnlijk is de skyphos van Satricum niet uit Griekenland, maar uit Zuid-Italië afkomstig. De vorm is gemaakt naar Grieks voorbeeld, maar de klei en de verflag zijn duidelijk anders. De verf is namelijk nogal vlekkelig en bruin-zwart van kleur en de klei is na het bakken niet feloranje maar overwegend grijs geworden. Het grappige is dat de makers van onze skyphos de oranje kleur van de Attische skyphoi hebben willen imiteren door aan de bodem een zogenoemde 'red wash' aan te brengen. Verder heeft men met zwarte vernis aan de bodem in het midden een stip en twee cirkels aangebracht, wat ook op Attische skyphoi gebruikelijk was. De skyphos moet voor de eigenaren overigens een speciale betekenis hebben gehad, gezien het feit dat de beker al in de oudheid kapot is gegaan en vervolgens is gerepareerd. Dit blijkt uit de vele kleine gaatjes die dienden voor de bevestiging van loden krammetjes om de scherven bij elkaar te houden.

Voor een exacte datering moet dus naar Griekse en Italische parallellen gekeken worden. Voor onze skyphos zijn onder andere parallellen te vinden in Athene en Metapontum in Zuid-Italië. De voornaamste kenmerken die de datering in dit geval bepalen, zijn een verticale rand, de

hoefijzervormige oren, de curve van de wand en de buik die naar de voet toe versmalt. Op grond van deze kenmerken kan de skyphos gedateerd worden rond het

Afb. 9. De onderkant van de skyphos.

midden van de 5de eeuw v. Chr. De gehele concentratie van aardewerk-fragmenten waarin de skyphos gevonden is, kan ook in de 5de eeuw worden gedateerd. In deze concentratie bevonden zich een heleboel fragmenten van een groot dolium (voorraadvat) en een aantal complete olla's (kookpotten), waaronder één met een knobbelversiering die bekend is uit de 5de eeuwse necropool van Satricum. Het lijkt erop dat al het aardewerk in het dolium geplaatst was. Het gevulde dolium kan onder een soort afdakje hebben gestaan dat op een gegeven moment is ingestort. Waarom en wanneer dit is gebeurd, is nog niet duidelijk.

Muriel Louwaard <

NIEUWS VAN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

Het bestuur van de Stichting Nederlands Studiecetrum voor Latium houdt binnenkort haar halfjaarlijkse vergadering, waarin plannen voor de viering van het 20-jarig bestaan van de Stichting hopelijk verder vorm zullen krijgen.

In dat kader kan ik alvast vertellen dat enkele bestuursleden bezig zijn een nieuwe versie te produceren van het algemene boekje over Satricum in het Italiaans ('Satricum una città del Lazio'). Dit boekje, dat dateert uit 1987, wordt nog steeds goed verkocht, maar is wel verouderd.

Barbara Heldring

RECTIFICATIE

Tot onze spijt heeft de redactie in de vorige editie van de Satricum-nieuwsbrief in het artikel 'In de schaduw van Rome' van dr. René van Rooyen enige aanpassingen doorgevoerd waar de auteur niet achter kan staan. De redacteuren bieden de heer Van Rooyen hiervoor hun excuses aan. De originele versie van de tekst is opvraagbaar bij de redactie.

Afb. 10. IJspret in Satricum

OVER DE AUTEURS

Marijke Gnade is projectleidster van de opgravingen van de Universiteit van Amsterdam in Satricum en wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep Mediterrane Archeologie (UvA).

Riemer Knoop is gepromoveerd op terracotta antefixen uit Satricum en heeft momenteel zijn eigen bedrijf 'Gordion' voor cultureel advies.

Danil Jansen, Muriel Louwaard en *Benjamin Rous* studeren Mediterrane Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam en hebben in 2000 deelgenomen aan de zomercampagne in Satricum

Dé Steures is leraar klassieke talen in Lisse. Hij is sinds 1980 als medewerker en auteur verbonden aan het Satricumproject.

Barbara Heldring is directeur van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

KUNSTUITLEEN

Kunstuitleen is nog steeds mogelijk. Liefhebbers kunnen contact opnemen met de secretaris van de Vereniging, Yvonne Scheper, telefoon 020 664 64 54.